ISSN 2230-7850 Volume - 5 | Issue - 7 | Aug – 2015

जळगांव जिल्हयातील केळी उत्पादकांची दशा आणि दिशा : समस्येचे अध्ययन

बी .एल. बाविस्कर

□हअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख गि.द.महाजन कला, श्री. के.रा.नवलखा वाणिज्य आणि

मनोहरशेठ धारीवाल विज्ञान महाविदयालय,जामनेर जि.जळगांव

प्रास्ताविक :-

□षी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. देशाची आर्थिक प्रगती व विकास कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असून कृषी व्यवसायाकडे दुर्लक्ष झाल्यास आर्थिक विकासावर मर्यादा पडतात. पूर्वी उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ चाकरी असे सूत्र होते. अलिकडील काळात पूर्वीच्या सूत्रात बदल झालेला असून शेती व शेतकरी विविध समस्यांच्या चक्रव्युहामध्ये अडकलेला आहे. कोणत्याही क्षेत्राचा विकास उत्पादन आणि त्यातून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नावर अवंलबून असतो. कृषी क्षेत्रातून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नात संबंधित शेतकऱ्याचे कुटूंब जगू शकेल अशी परिस्थिती दिसत नाही. अनेक शेतकरी कुटूंबांना उपजिविकेसाठी बिगर कृषी क्षेत्राचा आधार घ्यावा लागत आहे. अनेक शेतकरी कुटुंबातील युवकांना कृषी क्षेत्राबाहेर पडण्याची संधी नसल्यामुळे त्यांना कृषी क्षेत्रावरच निर्भर रहावे लागत आहे. परिणामी जो पर्यंत कृषी क्षेत्राचा विकास होत नाही तोपर्यंत देशाचा समतोल विकास साधणे शक्य होणार नाही. विविध अपेक्षा कृषी क्षेत्राकडून पूर्ण होणार नाहीत. विविध अपेक्षा कृषी क्षेत्राकडून पूर्ण होणाच्या दृष्टीकोनातून भरीव प्रयत्नांची गरज आहे. कृषी विकासासाठी पाणी पुरवठयाची उपलब्धता हा महत्वाचा घटक आहे. देशाच्या विविध भागात पावसाचे दिवस व पर्जन्यमान यात मोठी तफावत असून पावसाचे प्रमाण दिवसें दिवस कमी होत आहे. गरजेपेक्षा कमी पडणारा पाऊस शेतकऱ्यांपासून शेतमजूरांपर्यंत अडचणींमध्ये वाढ करणारा ठरतो. त्यामुळे अलिकडील काळात कृषी व्यवसाय जीवघेणा ठरत आहे. शेतकऱ्यांना सन्मानाने योग्य आर्थिक स्थितीत जीवन जगता येईल अशी स्थिती आज राहिलेली नाही. शेतकऱ्याचे आर्थिक व सामाजिक शोषण निसर्गाबरोबरच मानवाकडूनही केले जात आहे. शेतकरी व□ अशिक्षित, बाजारपेठ वातावरणाशी अपरिचित, असंघटित आणि नगण्य आर्थिक कुवतीचा असल्यामुळे शेतकरी वर्गाची सौदाशक्ति वाढविणे आवश्यक आहे. कृषी क्षेत्राचा अपेक्षित विकास झाला तरच शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल, इतकेच नव्हे तर देशाच्या विकासाला त्यामुळे गती प्राप्त होईल.

महाराष्ट्रातील शेतीची सद्यस्थिती -

महाराष्ट्र हे देशातील प्रगत राज्यापैकी एक महत्वाचे राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण स्थूल उत्पादनात प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा १३.५% असून त्यात कृषी क्षेत्राचा वाटा १२% आहे. महाराष्ट्रातील ४५.२% लोकसंख्या नागरी भागात रहाते. राज्यातील ५५% लोकसंख्या आजही प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे कृषी क्षेत्रावर निर्भर असल्यामुळे कृषी क्षेत्र हा आर्थिक विकासातील महत्वाचा भाग आहे. महाराष्ट्र राज्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ ३.८ लाख चौ.कि.मी. असून त्यापैकी १.७७ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र कृषी खाली आहे. पैकी केवळ १७.३% जमिनीला सिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. याचा अर्थ ८०.७% कृषी प्रत्यक्ष पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. त्यापैकी १/३ क्षेत्र अवर्षण प्रवण क्षेत्रात मोडते. त्यामुळे कृषी क्षेत्राचा विकासदर हा नेहमीच कमी राहीलेला आहे. महाराष्ट्रात कृषी क्षेत्रात असमतोल आढळतो. पश्चिम महाराष्ट्रापेक्षा विदर्भ, मराठवाडयात अपूऱ्या जलसिंचनाच्या सुविधांमुळे कृषी विकास कमी झालेला आढळतो. विजेची समस्या, मजूरांची टंचाई, आदांनाच्या वाढत जाणाऱ्या किमती, नैसर्गिक आपत्ती, सुदृढ विपणन व्यवस्थेचा अभाव इत्यादींमुळे राज्यातील शेतकरी हैराण झालेला अहे. परिणामी राज्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांमध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. या सर्व परिस्थितीत बदल घडवून आणण्याची नितांत गरज आहे. शाश्वत कृषी विकासासाठी सर्व समावेशक उपाय योजनांची खरी गरज आहे. २१ व्या शतकात भारत कृषी सत्ता व्हायचा असेल तर नविन आधुनिक तंत्रज्ञान, कृषी पुरक शासकिय धोरण आणि समर्थ व समृध्द शेतकऱ्यांची उत्पादन क्षमता यामध्ये सुसंगती आणि सामंजस्य

पूर्ण सहकार्याची खरी गरज आहे. कृषी धोरण ठरविणे जेवढे महत्वाचे असते तेवढेच महत्व कृषी क्षेत्राला आधुनिक विज्ञान तंत्रज्ञानाची जोड मिळवून देणे आवश्यक आहे.

जळगांव जिल्हयातील जमिनीचे धारण क्षेत्र -

आर्थिक सुधारणांच्या कालावधीत जळगांव जिल्हयातील पीक रचनेत बदल झालेला असून अन्नधान्य व गळीताची धान्ये या पिकाखालील क्षेत्रफळाचे प्रमाण घटत असून □ापूस, ऊस, केळी, सोयाबिन या नगदी पिकांखालील क्षेत्रफळाच्या प्रमाणात वाढ होत आहे. उपलब्ध आकडेवानुसार जळगांव जिल्हयाला प्राप्त एकूण जमिनीचे क्षेत्र १९६४ हजार हेक्टर आहे. त्यापैकी १७.२६ % व-□त्र, २.१५%, पडिक जमिन, ६.१०% शेतीसाठी नसलेले क्षेत्र, ७.०५ पडिक जमिनी व्यतिरिक्त लागवड न केलेली जमिन होती तर ७६.७०% क्षेत्र लागवडी योग्य होते. एकूण क्षेत्रफळाच्या ६७.४४% निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र होते. निव्वळ पिकाखालील क्षेत्राचे लागवडी लायक क्षेत्राशी असणारे प्रमाण ८७.९७% होते. यावरुन जळगाव जिल्हयात लागवडी योग्य जमिनीचा जास्तीत जास्त उपयोग करण्यात आल्याचे दिसून येते. स्थूल लागवडी □ालील क्षेत्राचे निव्वळ लागवडी खालील क्षेत्राशी असणारे प्रमाण म्हणजे पिकांची घनता होय. पिकांची घनता उपलब्ध जमीनीचा कार्यक्षम उपयोग दर्शविते. जळगांव जिल्हयात सिंचनाचे प्रमाण अधिक असून देखील पिकांची घनता कमी आढळते. कारण जळगांव जिल्हयाचा बराचसा भाग डोंगराळ असून त्या भागात सिंचनाच्या फारशा सुविधा उपलब्ध नाहीत. तसेच ज्या भागात सिंचनाच्या सुविधा आहेत तेथे केळी सार□ी बारमाही पी□ घेतले जाते. महाराष्ट्र राज्याचा तुलनेने जळगांव जिल्हयात सिंचनाखालील क्षेत्राचे प्रमाण जास्त आहे. महाराष्ट्र राज्यातील स्थूल सिंचना खालील क्षेत्राचे स्थूल लागवडी खालील क्षेत्राशी असणारे प्रमाण १७.३% इतके आहे. एकूण सिचनाखाली असलेल्या क्षेत्रापैकी ९७.६७% क्षेत्राला विहीरी पासून पाणी पुरवठा केला जातो. तर २.३३% क्षेत्राला निरनिराळया पृष्ठभागीय साधनांपासून पाणी पुरवठा केला जातो. जळगांव जिल्हयातील तालुका निहाय स्थूल केळी पिकाच्या लागवडी खालील आणि सिंचनाखालील जमीनीचे क्षेत्रफळ पुढील प्रमा□ -

जळगांव जिल्हयातील तालुकानिहाय केळी पिकाखालील जमिनीचे क्षेत्रफळ

(जमिनीचा वापर '००' हेक्टर मध्ये)

अ.नं.	तालुका	लागवडी खालील जमिनीचे □त्रफळ	सिंचना खालील जमिनीचे □त्रफळ	□ळी पि□ा □ालील जमिनीचे क्षेत्रफळ
१	चोपडा	४७७.४९	६१.६७	४८.३७
२	यावल	५६०.१०	१५४.०५	९४.०६
३	रावेर	५८९.५९	२८८.१३	१८५.५१
४	मुक्ताईनगर	३४२.५५	७६.४३	३६.५४
५	भुसावळ	३२२.५३	३५.२३	१७.७२
६	बोदवड	२७२.४८	१८.३६	०३.०९
७	जळगाव	५६९.६३	७३.५७	२९.८९
८	एरंडोल	४००.११	११२.९०	०२.८०
९	धर□□ांव	३९३.०२	४०.०८	०३.३९
१०	अमळनेर	६८१.८०	९०.२१	०२.४३
११	पारोळा	६१४.४७	१०४.०२	०१.७०
१२	भडगांव	६६१.०३	५३.०६	१८.४०
१३	चाळीसगाव	१०१२.१३	९१.४३	०७.९४
१४	पाचोरा	६७६.१६	१२३.२६	१४.३५
१५	जामनेर	१०८२.९०	६३.९८	१७.९९

(स्त्रोत : जळगांव जिल्हा संक्षिप्त सांख्यिकीय माहिती, जिल्हाधिकारी कार्यालय)

जळगांव जिल्हयातील केळी पिकाच्या लागवडी खालील क्षेत्रफळाचे तालुका निहाय अध्ययन केले असता जिल्हयात केळी पिकाच्या एकूण लागवडी खालील क्षेत्रफळापैकी सर्वाधिक क्षेत्रफळ रावेर तालुक्यात असून त्या खालोखाल यावल, भुसावळ, मुक्ताईनगर या तालुक्यात आहे. तापी नदीच्या खोऱ्यातील काळी कसदार जमीन आणि सिंचनाच्या सुविधा यामुळे या तालुक्यांमध्ये केळी पिकाची सर्वाधिक लागवड केली जाते. जळगाव जिल्हयाला मानाचे स्थान मिळवून देण्यात या तालुक्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. म्हणून या तालुक्यातील प्रदेशाला 'हिरव्या पाचूंचा प्रदेश' म्हणून संबोधले जाते. यावरुन केळी पिकाचे जिल्हयाच्या अर्थव्यवस्थेतील महत्व लक्षात येते.

□ळी पिकाचे स्थान

जिल्हयात केळी महत्वाचे नगदी पिक असून जळगांव जिल्हा केळी पिकाचे आगार म्हणून राज्यातच नव्हे तर देशात प्रसिध्द आहे. जिल्हा राज्यात केळी पिकाच्या लागवडीसाठी अग्रेसर असून जवळ जवळ ४२ हजार हेक्टर क्षेत्रफळावर केळीची लागवडी केली जाते. १९९५-९६ मध्ये राज्यातील केळीच्या लागवडी खालील क्षेत्रफळापैकी एकटया जळगांव जिल्हयाचा वाटा ५७.८% होता. तो २००४-०५ मध्ये ५९.८% होता. केळीच्या उत्पादनात सुध्दा जळगांव जिल्हा आघाडीवर आहे. राज्याच्या एकूण केळी उत्पादनापैकी १९९५-९६ मध्ये ५५.४% उत्पादन जळगांव जिल्हयात झाले होते. २००४-०५ मध्ये ते ५९.७% एवढे होते. जिल्हयात केळी उत्पादक शेतकऱ्यांची संख्या ५७ हजार एवढी असून शेतमजूरांची संख्या १ लाख ३४ हजारापर्यंत आढळते. जिल्यात खाजगी केळी खरेदी-विक्री संघ(केळी गृप) एकूण संख्या १२५ असून सहकारी फळ विक्री संस्थांची संख्या ४८ एवढी आहे. या व्यतिरिक्त किरकोळ क्षेत्रातील केळी विक्री व्यावसायिकांची संख्या १५०० च्या वर आहे. केळी पिकाच्या माध्यमातून जिल्हयात जवळ जवळ १४,५०० कोटी रुपयांची प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्ष उलाढाल होते. त्यामुळे केळी पीक जळगांव जिल्हयाच्या अर्थव्यवस्थेचा मुख्य कणा आहे.

अभ्यास विषयाची उद्दिष्टे -

१) जळगांव जिल्हयातील केळी उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सद्यःस्थितीचे अध्ययन करणे.
२) केळी उत्पादक शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या समस्या व जोखिमांचा अभ्यास करणे.
३) जळगांव जिल्हयाला केळी उत्पादनात गतवैभव प्राप्त करुन देण्यासाठी उपाय योजना सूचविणे.
४) जिल्हयाच्या आर्थिक विकासातील केळी उत्पादनाचे स्थान व महत्व अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती - प्रस्तुत शोध निबंधासाठी प्राथमिक व द्वितीयक अशा दोन्ही पध्दतींनी माहिती संकलीत करण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे.

अ) प्राथमिक माहिती - जळगांव जिल्हयातील केळी उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सद्यःस्थितीचे अध्ययन करण्यासाठी मुलाखत, प्रश्नावली व निरीक्षणाद्वारे प्राथमिक माहिती संकलीत करण्यात आली आहे. संकलित करण्यात आलेल्या माहितीचे योग्य पध्दतीने विश्लेषण करुन त्यानुसार संशोधकाने आपली मते मांडलेली आहेत. प्राथमिक माहितीच्या संकलनासाठी जळगांव जिल्हयातील सहकारी फळ विक्री संस्था, सहकारी संस्थेतील प्रशासकीय व व्यवस्थापकीय अधिकारी / कर्मचारी, केळी उत्पादक शेतकरी, खाजगी केळी गृप यांच्याकडून माहिती संकलीत करण्यात आली आहे.

ब) द्वितीयक माहिती - दुय्यम माहितीसाठी सहकारी फळ विक्री संस्थाचे वार्षिक अहवाल, स्मरणिका, योजना विशेषांक, महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी, कृषिपणन मित्र, मासिके व दैनिके यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

अध्ययन विषयाचे महत्व -

ग्रामिण विकासामध्ये शेती क्षेत्राचे महत्व अनन्य साधारण आहे. आर्थिक सुधारणांचा कृषी क्षेत्रावर परिणाम झालेला असून जळगांव जिल्हयातील परंपरागत पध्दतीने शेती करणारा शेतकरी आधुनिक शेतीकडे वळला आहे. आर्थिक सुधारणांमुळे शेती क्षेत्रातील पिक रचनेत बदल होत असून जिल्हयातील शेतकरी परंपरागत पिकांकडून नगदी पिकांकडे वळल्याचे दिसून येत आहे. नगदी पिंकामध्ये जिल्हयात केळी, ऊस, कापूस, सोयाबिन या पिकांचा उल्लेख केला जातो. फळे व भाजीपाला यामध्ये केळी हे महत्वाचे पिक असून जळगांव जिल्हा केळीचे आगार म्हणून राज्यातच नव्हे तर देशात प्रसिध्द आहे. म्हणून जळगांव जिल्हयातील केळी उत्पादकांच्या समस्या आणि अपेक्षा यांचे अध्ययन करणे समर्पक ठरते. केळी पिकाचे जिल्हयाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये महत्वाचे स्थान असून केळीच्या उत्पादनात व उत्पादकतेत जिल्हा राज्यात आघाडीवर आहे. महाराष्ट्र राज्याला केळी पिकाच्या संदर्भात देशात मानाचे स्थान प्राप्त करुन देण्यात जळगांव जिल्हयाचा सिंहाचा वाटा आहे. जळगांव जिल्हयातील शेतकऱ्याच्या आर्थिक उन्नतीसाठी केळी हे मुख्य फळपिक म्हणून ओळखले जाते. केळी पिकाचे संपूर्ण अर्थकारण, केळी उत्पादन व केळीला प्राप्त होणाऱ्या किंमतीवर अवलंबून आहे. केळी उत्पादनात जिल्हयातील विविध घटक गुंतलेले असून हा व्यवसाय शेतकरी कुटुंबांबरोबरच इतर अनेक कुटुंबांचा जगण्याचा मुख्य आधार ठरला आहे. केळी व्यवसायात प्रत्येक वर्षी करोडो रुपयांची आर्थिक उलाढाल होत असून जिल्हयाच्या अर्थव्यवस्थेचा केळी हा कणा आहे. जळगांव जिल्हयातून देशाच्या निरनिराळया राज्यात आणि विदेशात केळी निर्यात केली जाते. जागतिक घडामोडी मध्ये तीव्र होत जाणाऱ्या स्पर्धेत शेतकऱ्यांनी पिकविलेल्या केळीची गुणवत्ता वाढवून जागतिक बाजारपेठे मध्ये निर्यातीच्या संधी निर्माण करण्यास भरपूर वाव आहे. जिल्हयाच्या अर्थव्यवस्थेचा मुख्य कणा असलेल्या केळी उत्पादकांना मात्र अनेक समस्यांना सामना करावा लागत आहे. अलिकडील काळात जिल्हयातील केळी उत्पादक शेतकरी अनेक समस्यांच्या दुष्टचक्रात सापडला आहे. त्यामुळे केळी पिकाच्या लागवड क्षेत्रात घट होवून केळी व्यवसाय अडचणीत सापडलेला आहे. जिल्हयात निर्माण झालेल्या अस्मानी -सूलतानी सकंटामुळे केळी उत्पादक हवालदिल झालेला आहे. केळी पिक जसे काही शेतकऱ्यांना समृध्दीच्या मार्गावर घेवून जाते तसेच वादळ, गारपिट, चरका, करपा रोगामुळे बरबादही करुन जातांना दिसते. भविष्यात असे चित्र कायम राहिल्यास जिल्हयातील शेतकरी केळी पिकाकडे पाठ फिरवून पर्यायी पिकाकडे वळल्याशिवाय राहणार नाहीत. पर्यायाने केळी व्यवसायावर अवलंबून असलेल्या लाखो हातांचा

रोजगार जावून त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ येईल. वारंवार येणाऱ्या नैसर्गिक आणि मानवीय आपत्तीमुळे अनेक शेतकरी केळी पिकाकडे पाठ फिरवत असून काही शेतकऱ्यांनी अन्य पिकांचा शोध सुरु केला आहे. केळी पिका ऐवजी हळद, आले, ऊस या पिकांच्या लागवडीकडे केळी उत्पादक शेतकरी वळू लागला आहे.

जिल्हयातील केळी उत्पादक शेतकरी केळीपासून परावृत्त झाल्यास जिल्हयाचे अर्थकारण बिघडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. काही केळी तज्ञांनी याला दुजोरा दिला आहे. कारण केळी, ऊस, कापूस या तीन मुख्य पिकांवर जिल्हयाची अर्थव्यवस्था अवलंबून आहे. केळी पिकविणारा शेतकरी वर्ग केळी लागवडी पासून परावृत्त झाल्यास लागवडीपासून निर्यात प्रक्रिया उद्योगापर्यंत अनेक घटकांवर याचा विपरित परिणाम हाईल. किंमत वाढीच्या आणि स्पर्धेच्या आजच्या काळात सर्वसामान्य लोकांच्या आवाक्यात असलेली केळी जिल्हयात शोधूनही सापडणार नाही नव्हे ती जिल्हयातून हद्दपार झालेली असेल.

केळी उत्पादकांच्या ज्वलंत समस्या -

१) उत्पादन खर्चात वाढ - केळी दिर्घकालीन पीक असल्यामुळे शेतकऱ्यांना अत्यंत कष्टाने बागेची जोपासना करावी लागते. केळी उत्पादनासाठी लागणाऱ्या विविध आदांनाच्या वाढत जाणाऱ्या किंमती, वाढते मजूरीचे दर, केळी बागेच्या व्यवस्थापन खर्चातील वाढ, विहीरींची खोली वाढविण्यासाठी करावा लागणारा खर्च, वाहतुक खर्चातील वाढ अशा अनेक वाढत्या खर्चाला शेतकऱ्यांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यामुळे केळी उत्पादक हैराण झाला आहे.

२) नैसर्गिक आपत्ती - हवामानातील बदल, वादळ, चक्रीवादळ, गारपीट, अतिवृष्टी, रोगराई या सारख्या नैसर्गिक आपत्तींमुळे केळी उत्पादकांना अनेक जोखीमी व आपत्तींचा मारा सहन करावा लागत आहे. यामुळे केळी उत्पादकांचे मोठया प्रमाणावर आर्थिक नुकसान होवून केळी उत्पादक शेतकऱ्यांचे कंबरडे मोडले आहे.

३) पाणी टंचाई - केळी पिकाला इतर पिकांच्या तुलनेने अधिक पाणी पुरवठा करावा लागतो. जिल्हयात पाणी पुरवठयाकरिता धरणे, कालवे, तलाव यांची संख्या नगण्य आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना केळी बागेला पाणी पुरवठयाकरिता विहीर, कुपनलिकांचा वापर करावा लागतो. भूगर्भातील पाण्याची पातळी खाली गेल्यामुळे विहीरींची खोली वाढविणे, कुपनलिका करणे, ठिबक व तुषार सिंचन वगैरे साठी कराव्या लागणाऱ्या खर्चात दिवसें दिवस वाढ होत आहे.

४) भार नियमनाची समस्या - निरनिराळया समस्यांनी आधीच ग्रस्त असलेल्या शेतकऱ्यांना भारनियमनाच्या समस्येलाही तोंड द्यावे लागत आहे. भारनियमनामुळे शेतकरी केळी बागेला पुरेसा पाणी पुरवठा करु शकत नाही. परिणामी केळी उत्पादनात घट झालेली आहे. कमी दाबाच्या विज पुरवठयामुळे वारंवार मोटारी, रोहित्र जळणे यामुळे उत्पादन खर्चात वाढ होते. आधीच कर्ज बाजारी असलेला शेतकरी दुहेरी संकटात सापडला आहे.

५) मजूर तुटवडा - केळी पिकाच्या उत्पादनामध्ये केळी पिकाच्या लागवडीपासून कापणी पर्यंत मजूर हा महत्वाचा घटक असतो. केळी बागेची आंतर मशागत, तण नियंत्रण, पील कापणी, पाने व केळफुल कापणे, आधार देणे, कोळपणी करणे, खते, फवारणी, घड झाली वगैरे कामाच्या पूर्ततेसाठी मजूरांचा तुटवडा जाणवतो. अनेक वेळा अतिरिक्त मजूरी देवून सुध्दा मजूर उपलब्ध होत नाही. मजूरा अभावी कामे पडून राहतात. याचा उत्पादनावर विपरित परिणाम होतो. असे दुहेरी नुकसान शेतकऱ्यांना सहन करावे लागते.

६) वित्त पुरवठयाची समस्या - केळी दिर्घकालीन पीक असून मोठया प्रमाणावर गुंतवणूक करावी लागते. शेतकरी आधीच कर्जबाजारी असल्यामुळे कर्ज मिळविण्यात अडचणी येतात. शेतकऱ्यांना वित्त पुरवठया संदर्भात वित्तीय संस्था उदासिन असतात. कर्जासाठी पुरेसे तारण शेतकऱ्यांकडे नसते. त्यामुळे केळी उत्पादनासाठी नवीन यंत्र तंत्र स्विकारण्यावर मर्यादा पडतात. परिणामी काबाडकष्ट करुनही केळीचे पुरेसे उत्पादन होवू शकत नाही.

७) रोगराईचा प्रादुर्भाव - जिल्हयातील केळीबागा अनेक रोगराईने ग्रस्त आहेत. मावा, फुलकिडे, सुत्रकृमी, पर्णगुच्छ , मर रोग, पोंगा सड, करपा, खोडकिड या रोगांनी केळी बागांना ग्रासले आहे. या रोगराईमुळे केळी उत्पादनात घट झालेली असून रोगराईच्या नियंत्रणासाठी कराव्या लागणाऱ्या खर्चात वाढ झाली आहे. अशा दुहेरी नुकसानीला शेतकऱ्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

८) किंमतीत चढउतारांची समस्या - इतर पिकांच्या तुलनेत केळी पिकाच्या किंमतीतील चढउतारांची समस्या जटील आहे. केळी पिकाच्या किंमतीत मासिक, साप्ताहिक, दैनिक, चढ-उतार सातत्याने होत असतात. शिवाय देशातील निरनिराळया बाजारपेठां मधील केळी पिकांच्या किंमतीत खूप तफावत आढळते. अनेक वेळा केळी पिकाच्या किंमती उत्पादन खर्चापेक्षाही कमी होतात. किंमत पातळीतील चढ- उतारांमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात कायम अस्थैर्य आढळते.

९) केळी विपणनाची समस्या - आर्थिक शिथलीकरणानंतर शेतकऱ्यांना तिव्र स्पर्धेला सामोरे जावे लागत आहे. शेतकरी बाजारपेठ वातावरणाशी अपरिचित, असंघटित व नगण्य कुवतीचा असल्यामुळे त्याची सौदाशक्ति सुसंघटीत, बळकट आणि बाजारपेठ व्यवहारात तज्ञ असलेल्या व्यापारी वर्गाच्या तुलनेने कमी असते. विक्रीच्या परंपरागत पध्दतीमध्ये कमी किमतीत माल खरेदी करणे, पैसे बुडविणे, अशासकिय वजनमापांचा वापर वगैरे मार्गांनी होणाऱ्या आर्थिक पिळवूणकीचा सामना शेतकऱ्यांना करावा लागतो.

१०) अशास्त्रीय हाताळणी - केळी सेवेदनशील पिक असल्यामुळे परंपरागत पध्दतीने होणाऱ्या हाताळणीचा केळी पिकाच्या दर्जावर विपरित परिणाम होतो. केळी पिकाची किंमत केळी पिकल्यानंतर कशी दिसते यावर निर्भर असते. परंपरागत पध्दतीच्या हाताणीमुळे केळी एकमेकांवर

घासली जाते. केळीचे घड तुटतात, केळीवर डाग पडतात. यामुळे केळी पिकाचा दर्जा घसरुन केळीला किफायतशीर किंमत मिळविण्यात अनेकअडचणी येतात.

११) औषधी, रासयनिक खते वापरण्यातील अज्ञा-न - केळी खादाड पीक असल्यामुळे वर□ते द्यावी लागतात. माती परीक्षणा अभावी अनेक शेतकरी चूकीची खते देतात. त्यांचा केळी उत्पादन वाढीसाठी कोणताही उपयोग होत नाही. रोग निर्मुलनासाठी औषधांची फवारणी केली जाते. नियोजना अभावी अयोग्य वेळी, नको त्या किटकनाशक औषधांची फवारणी केली जाते. याचा केळी पिकाच्या उत्पादनावर आणि दर्जावर विपरित परिणाम होवून किफायतशीर किंमत प्राप्तीत अडचणी निर्माण होतात.

१२) पा□ी पुरवठयाच्या वेळापत्रकाची समस्या - केळी पिकाला कोणत्या वेळी किती पाणी पुरवठा करावा याचे शास्त्रीय ज्ञान सर्वच शेतकऱ्यांना नसते. त्यामुळे अवेळी, गरजेपेक्षा जास्त किंवा कमी पाणी पुरवठा केला जातो. काही वेळा पाणी पुरवठा व्यवस्थापना अभावी पाणी उपलब्ध असूनही केळी बागेला पुरेसा पाणी पुरवठा केला जात नाही. याचा केळी पिकाच्या उत्पादनावर आणि दर्जावर विपरित परिणाम होवून उत्पन्न कमी रहाते.

१३) प्रक्रिया उद्योगाकडे दुर्लक्ष - केळीच्या घडापासून खोड पानापर्यंत प्रत्येक अवशेषांवर प्रक्रिया करुन दैनंदिन उपयोगाच्या आणि उपभोगाच्या वस्तुंचे उत्पादन करणे शक्य आहे. परंतु प्रत्यक्षात जिल्हयात केळी पिकावर प्रक्रिया करणारा एकही मोठा उद्योग अस्तित्वात नाही. केळी पिकाच्या मूल्यवर्धनासाठी फूडपार्कच्या संकल्पनेला मूर्त स्वरुप देण्याची गरज आहे. कमी प्रतीचा, वापसा झालेला माल, पि□लेली केळी प्रक्रिया उद्योगात वापरल्यास केळी पिकाला नवसंजीवनी प्राप्त हाईल. प्रत्यक्षात मात्र शासनाची उदासिनता, राजकिय इच्छाशक्तीचा अभाव, शेतकऱ्यांनी लावून धरलेल्या मागणीचा अभाव यामुळे जिल्हयात केळी प्रक्रिया उद्योगाकडे दुर्लक्ष झालेले आढळते.

उपाय योजना -

१. शेतकऱ्यांना शासनाच्या नियंत्रित नर्सरीतून केळीच्या टिश्युकल्चर रोपांचा पुरवठा करण्यात यावा.
२. किटकनाशक औषधांच्या पुरवठयासाठी शासनाने प्रभावी यंत्रणा निर्माण करावी. बनावट औषधांचा पुरवठा करणाऱ्यांवर गुन्हे दाखल करण्यात यावेत.
३. □ळी उत्पादनाचा वाढता खर्च भरुन काढण्यासाठी शासनाने उत्पादन खर्चावर आधारत हमी भाव जाहीर □रावा.
४. फलोत्पादन योजने अंतर्गत दिले जाणारे लाभ केळी उत्पादकांनाही देण्यात यावेत.
५. भारनियमनाची समस्या दूर करण्यासाठी शेतकऱ्यांना डिझेल पंप खरेदीसाठी 'डिझेलपंप अनुदान योजना' राबविण्यात यावी.
६. पाणी टंचाईवर मात करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी आधुनिक सिंचन पध्दती अंतर्गत ठिबक व तुषार सिंचन पध्दतीचां अवलंब करावा.
७. शेतकऱ्यांनी आपल्या जमिनीचे माती परिक्षण करुन पिकांना सु□म अन्नद्रव्यांचा व रायनिक खतांचा पुरवठा सिंचन पध्दतीने करावा.
८. पाश्चात्य राष्ट्रांच्या तुलनेने भारतात शेतीसाठी पाण्याचा अतिरिक्त वापर केला जातो. पाण्याचा वापर वाजवी स्वरुपात रहावा यासाठी शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण व प्रोत्साहन देण्यात यावे.
९. □ळी उत्पादकांना अल्पखर्ची तंत्रज्ञान, यंत्रे व अवजारे उपलब्ध करुन द्यावीत.
१०. □ळी पिकाच्या लागवडीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञान व यंत्रसामुग्रीच्या वापरासाठी प्रशिक्षण शिबीरांचे आयोजन करण्यात यावे.
११. जिल्हयातील महापुनर्भरण योजनेला प्राधान्य देवून विहीरींचे पुनर्भरण करावे.
१२. □ळी पिकाच्या संग्रहणासाठी जिल्हयात शितगृहांची साखळी निर्माण करण्यात यावी.
१३. □ळी उत्पादकांना वित्त पुरवठयासाठी वित्तीय संस्थांमध्ये 'स्वतंत्र केळी वित्तपुरवठा कक्षाची ' स्थापना करण्यात यावी.
१४. संशोधन व सर्वेक्षणावर भर देवून केळी पिकाला नवसंजीवनी प्राप्त करुन द्यावी.
१५. □ळी पि□ाच्या विक्रीसाठी शाश्वत बाजारपेठ उपलब्ध करुन द्यावी.
१६. □ळी पिकाची नासाडी कमी होण्यासाठी हंगामोत्तर व्यवस्थापनात सुधारणा करावी.
१७. □ळी संशोधक व कृषी विस्तारकांसाठी जिल्हा स्तरावर व्यासपीठ उपलब्ध □रुन द्यावे.
१८. शासकिय मदतीतून जिल्हयात प्रक्रिया उद्यागोंच्या निर्मितीसाठी प्रशिक्षण देणारी यंत्रणा निर्माण करण्यात यावी.
१९. स्वयंसेवी संस्थांद्वारे जिल्हा स्तरावर केळी प्रक्रिया उद्योगांच्या निर्मितीसाठी प्रशिक्ष□ देणारी यंत्रणा निर्माण करण्यात यावी.
२०. □ळी पिकाच्या मूल्यवर्धनासाठी 'फूड पार्क ' च्या संकल्पनेला मूर्त स्वरुप देण्यात यावे.
२१. बोअरवेल्स व लिफ्ट इरिगेशन योजनेच्या माध्यमातून भूमिगत पाणी साठयाचा उपयोग करुन घेणारा महत्वाकांक्षी कालबध्द कार्यक्रमांची आखणी करण्यात यावी. सर्व तालुक्यांना समप्रमाणात सिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध करुन देण्यावर भर देण्यात यावा.
२२. शेती क्षेत्रात 'सोलर बायोमास' व 'विंडपावर' चा वापर करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात यावे.
२३. नैसर्गिक आपत्कालीन मदत निधीच्या निकषांची फेर रचना करण्यात यावी.
२४. जळगाव येथील केळी संशोधन केंद्राला उच्च तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेसाठी शसनाने पुरेसा निधी उपलब्ध करुन द्यावा.
२५. जळगांव जिल्हयातील रावेर तालुक्यातील केळी निर्यातर केंद्राला आवश्यकतेनुसार सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात याव्या.

२६. ग्रामिण भगातील विकासाची प्रक्रिया अधिक गतीमान करण्यासाठी जिल्हयाता कृषी क्षेत्रात सार्वजनिक व खाजगी गुंतवणूकीला चालना देण्यात यावी.

निष्कर्ष -

१. महाराष्ट्र राज्याच्या तुलनेने जळगांव जिल्हयात सिंचनाखाली असलेल्या जमिनीच्या क्षेत्रफळाचे प्रमाण जास्त असून पिकांची घनता कमी आहे.
२. जळगांव जिल्हा राज्यात केळी पिकाच्या लागवडीसाठी अग्रेसर असून केळीच्या उत्पादनात देखील आघाडीवर आहे.
३. केळी पिकाच्या व्यवसायामध्ये जिल्हयातील अनेक घटक गुंतलेले असून केळी व्यवसाय अनेक लोकांचा जीवन जगण्याचा मुख्य आधार आहे.
४. जळगांव जिल्हयाचे मुख्य फळपिक असलेल्या केळी उत्पादनात अनेक अस्मानी आणि सुलतानी समस्या निर्माण झाल्यामुळे केळी उत्पादक शेतकरी अडचणीत सापडलेले आहेत.
५. जिल्हयातील एकूण १५ तालुक्यांमध्ये जलसिंचनाच्या सुविधा समप्रमाणात उपलब्ध नाहीत.
६. जिल्हयात सातत्याने उद्‌भवणाऱ्या नैसर्गिक संकटांना सामोरे जाण्यासाठी शासकीय स्तरावर आजतागायत कोणत्याही प्रकारचे ठोस स्वरुपाचे धोरण निश्चित केले गेले नाही किंवा कोणत्याही योजनांमध्ये याचा समावेश करण्यात आलेला नाही.
७. केंद्र सरकार व महाराष्ट्र शासनाने सुरु केलेल्या योजनांची माहिती ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत नाही. ग्रामिण आणि दुर्गम भागातील शेतकरी या संदर्भात अनभिज्ञ असतात.
८. केळी विक्रीच्या प्रचलीत पध्दतीमध्ये केळी उत्पादक अक्षरशः भरडला जावून शेतकऱ्यांना उत्पादनातील मिळणारा वाटा असमाधानकारक असतो.
९. केळी पिकावर प्रक्रिया करणारा एकही मोठा उद्योग जिल्हयात अस्तित्वात नाही.
१०. केळी पक्रिया उद्योगांना चालना देण्याच्या दृष्टीने जिल्हयात उदार व दुर्दम्य अशा राजकीय इच्छाशक्तिचा अभाव आढळतो.
११. केळी उत्पदनासाठी पर्याप्त वित्तीय व्यवस्था व अंमलबजावाणीचा अभाव आढळतो.
१२. अलिकडील काळात बदलत्या पर्यावरणाचा कृषी क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे.

संदर्भ सूची -

१. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहाणी -२००९-१०.
२. कृषी सांख्यिकी विषयक माहिती - महाराष्ट्र राज्य २००६ भाग २.
३. योजना- विशेषांक जानवारी - २०११.
४. अर्थसंवाद, आर्थिक महाराष्ट्र विशेषांक एप्रिल- जून २०१४.
५. योजना मार्च -२०१०
६. विकल्प वेध १ ते १५ फेब्रुवारी.
७. जळगांव जिल्हा संक्षिप्त सांख्यिकीय माहिती-२०११